

ШЫН

№ 106
(17907)

2010 чылдың
сентябрь 7,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail: shyntuva@mail.ru

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

«ШЫН» — ЧОННУҢ МӨҢГЕ СОЛУНУ

• Солуннун 85 чылдаанынга тураскааткан байырлалдан •

Фоторепортаж

Сентябрь 3. Пятница. Дүштекиниң 2 шак. Парла бажыңы. «Шын» солуннун бирги номери чыкче парлаттынып үнгенинден бээр 85 чылынга тураскааткан байырлал. Дөрткү каътта хуралдаар. Ырак-чооктан келген аалчылар — номчукчулар, жижикчилер уурук-сууруктап чыылза-чыылза, залда улар хостуг олут чок кылдыр шыгырт долуп иди.

«Шын» солунчуларынга байыр, хол тудуп, өөрүшкүвүстү турлар. Каас-чараш кыл-иттинген залдың оң талакы назын доора дургаар ке-«Шын» солуннун ажил-алынга тураскааткан хана. Ону солунчулар байыр-нунда хонуктарда белет-да кымнарның чуруктарын. Чурук бүрүзүнүн адаанда ар бижиктерни шүлүктээн ар-биле улам солун утка. Солун болгаш парлалга ын хоочуннары эрткен чүс 5-6 чылдарында тырттыр-ктарны сонургап көрүп, боттарының баштайгы орларын, дагдыныкчы-стерин танып, боттарының чалыы үезинде чаптанчыг, аныяк турганын көрүп, ол биле холбашкан төөгү-гаалажып, каттыржып шаг турлар. Солунга редак-юраан Күжүгет Серээевич Кызыл-Эник Кыргысович, Валерий Севилбааевич, Владимир Федорович, Василий Ууртакович дээш-ле, кымнарны-даа рүп болур. Оон аңгыда ларның агиткультбрига-артистери солун ажил-ылып чоруп турганын ол дан аныяктар билип ап корреспондент, оон килдис илеп турган Виктор Кара-ын тудупкан, коллективтин лары ырлашкан...

нун бөгүнгү амыдыралын

көргүскен хана солуннар база дыка солун. «Тайга» станциязынга амыдыралдың кадык овор-хевири суртаалдап, «шынчыларның» дыш-танып турарын, Чаа чыл байыр-лалын уткуп турары, кайы-бир ажилдакчының төрттүнген хүнүн ийикпе, юбилейин демдегледип турары, хурал-суглаа үезинде, ажил үезинде, сургакчылаашкын үезин-де, номчукчулар-биле ужуражыл-галар дээш, хүн бүрүнүн ажил-ишчи болгаш культурулг дышта-нылгазының амыдыралын ында көргүскен. Журналистерниң ажилы чеже-даа чай чок болза, ылаң-гыя байырлалдарда азы дыштанар хүннерде бистиң кылыр ажилда-рывыс улам көвүдөп каар болгай, ол хиреде коллектив демниг дыштанып, ойнап-хөгөп, энергия күш алыр арганы тып турарын ол хана солуннардан эскерип болур. Ол солун чуруктарны болгаш эске-лерин-даа ханада бичии экранга кино ышкаш көргүзүп турду. Ху-рал мурнунда кээп четтикпээннер оон көрүп, магадап орду.

Россияның болгаш Тываның ыдык ырлары — гимнери чаң-гыланган соонда, байырлыг хурал эгеледи. Байырлыг хемчегниң башкарыкчылары аныяк солунчу-лар Айлаң Даржаа биле Валерия Коңгар эге сөстү «Шын» солуннун редактору Светлана Монгушка берди.

— Бөгүн Тыва черде өөрүш-күлүг, улуг байырлал болуп турар. Хоочун солунувус «Шынның» 85 харлаанын демдегледип турарывыс бо. Ол 1925 чылдың август 31-де

Ш.В.Кара-оол Алимаа Ооржакты шаңнап тур.

«Эрге-шөлээлиг Таңды Тыва» деп ат-биле бир дугаар номерин моол дылга үндүрген. Ынчан ол чүгле 300 кезек кылдыр парлаттынып үнген. Солун айда чаңгыс катап үнер турган. Беш чыл иштинде ол моол дылга үнүп турда, оон номчукчулары эвээш турган, чүге дизе моол дылды билер араттар эвээш турган. Чүгле 1930 чылда, тыва бижик тургустунган соонда, «Тываның араттың шыны» деп ат-биле солун тыва дылга үнүп эгелээн болгаш номчукчуларының саны дораан-на эмгежок апарган. Ынчалдыр төрөөн тыва дылывыс-тың сайзырап хөгжүүрүгө солун канчаар-даа аажок улуг ролун ой-наан. «Шын» деп ады-биле солун 1931 чылда парлаттынып эгелээн. «Шын» солун тыва журналис-тиканың таваан салып, полиграфия болгаш парлалганың оруун ажит-кан. Чырык көргөн хүнүнден бээр-ле «Шын» солун бедик утка-шынарлыг парлалгалары-биле чоннун хүндүтелин чаалап алган. Политика, экономика, социал адыр болгаш культура, спорт айтырыг-лары оон арыннарындан дүшпейн келген. Солундан араттар Тывада болгаш оон дашкаар ажил-

амыдыралды, делегей байдалын билип ап турган.

Бөгүн байырлалда солуннун баштайгы редакторларын улуг хүндүткел-биле сактып көрээ-лиңер. Ол дээрже Байкара Хөвө-мей, Оюн Толгар-оол, Динга Кыргыс, Күжүгет Шойгу, Кызыл-Эник Кудажы, Валерий Шаравии олар-дыр.

«Шын» бөгүн база-ла бодунун харысалгалыг хүлээлгезин че-динишкиниг күүседип турар. Рес-публикада эң хөй чагыдыкчылыг солун — «Шын». 2010 чылдың ав-густ 10-да байдал-биле алырга, солуннун тиражы — 8300 кезек.

Коллектив кижигүннериниң 73 хуузу — бөгүн аныяктар. Бистиң журналистеривис янзы-бүрү мө-рейлерге тиелекчилер болуп тура-ры өөрүнчүг. Кризистин берге үе-зинде-даа редакция күжениш-кинниг ажилдап турарының ба-рымдаазы — эрткен чылын бодувус күжүвүс-биле 4 млн. рубль орулганы кирип алыр аргалыг болдувус. А бо чылдың 8 айларында ол көргүзүвүс 2 млн.800 муң рубль болду.

Байырлалда бүгү номчукчу, бижикчилеривиске, келген

хүндүлүг аалчыларывыска байыр чедирбишаан, солун-биле доктаа-мал харылзажып турарыңар дээш, өөрүп четтиргенивисти илерет-тивис.

Башкарыкчылар сөстү ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолга берди.

— Байырлал-биле! Девидеп тур мен, хүндүлүг журналистер. Силер дээрже чингине тыва дылывыстың үндэилекчилери, оон ээлери, сайзырадыкчылары-ла болгай силер, ынчангаш төрөөн дылывыс-ты хүндүлөп, силерниң мурнуңарга чедингир дыл-биле тывалавас бол-за, эпчок апаар боор (залга орган хөй журналистер, солунчулар дар-ганың ол сөстерин мактал сөстер деп хүлээп көрүп, сеткилинден өөрүп, каткы-хөглүг хүлээп ал-дылар. Ред).

Төрөөн тыва дылывысты хүндү-лөп көрүп тура, байыр чедирини-киниң эге сөстерин долчузу-биле чыылган хөй чоннун баарыңга баштай орус дылга чугаалаарын чөпшээрел көрүңер.

Эргим өнүктөр, бөгүн, шынап-ла, улуг байырлал-дыр. «Шын» солунувус 85 харлап турар. Ол дээрже бүдүн эпоха, төөгүвүс ышкажыл. Солуннун үндэилек-чилери, баштайгы журналистер үнелеп четпес үүлени бүдүргенин демдеглевес аргажок. «Шын» дээрже чүгле солун эвес, а чоннун демнештирикчизи, бурунгаар хөгжүлдеже баштакчызы, башка-рыкчы күжүвүс-тур. Ынчангаш бо хүн ылаңгыя хоочун солунчуларга болгаш «Шынның» бо хүнде ажилдакчыларыңга өөрүп четтир-генивисти бүгү тыва чоннун өмү-нээзинден илередип, байыр чедирерин чөпшээрел көрүңер — дээш, Шолбан Валерьевич солун-нун төөгүзүн, оон республиканың хөгжүлдезинге, тыва дылды када-галап арттырарыңга кирип келген улуг үлүг-хуузу онзалап демдег- (Уланчызы 2-ги арында).

«ШЫН» — ЧОННУҢ МӨҢГЕ СОЛУНУ

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).
левишаан, делгеренгей чугааны кылды.

— Шынал-ла, хүндүлүг журналистер, солунчулар «Шынның»

Ш.В.Кара-оол Сайлык Монгушка Хүндүлел бижикти тыпсып тур.

бистин амыдырал-чуртталгавыска кирип келген, кирип чоруур үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг деп демдеглээр ужурлук бис. Чонуву демнестирер күштү ол берип турар. «Шын» солунуң Улуг Тирилгениң — Май 9-тун хүнүнде организастан эрттирип келген хүрежин безин алгаш көрүп көрөзүңер даан, аңаа бүгү республиканың чону чыгыр ийик. Бир демнин, чаңгыс аай сонургалдыын чонувус ол хүнде кажангызындан-даа артык тодаргай бадыткап, көргүзүп келген. Ында солунуң ролю улуг. Чуртувустун социал-экономиктиг хөгжүлдесинге, чурттакчы чоннуң хей-аадын бедидеринге «Шынның» кирип келген үлүү үнөлөп четпес улуг.

Тываның девискээринге чоокта социолог эртемденнер чондан айтырыглар салгаш, түннелинде мынча дээн: «Чоннуң дорт негелдеси, изиг күзели бүгү чурттакчы чонну демнестирер күш херек болгаш бай-шырак амыдыралды чедип алыры чугула». Бо бедик харысалгалыг хүлээлгени «Шын» төлөптий-биле күүседип келген, моон сонгаар-даа күүседир дээрзинге бүзүрээр бис. Тывавыстың хөгжүлдесинге хоочуннарывыстың — бистин кырган-ава, кырган-ачаларывыстың, ада-иелеривистин, улуг угба, акыларывыстың кирип келген үлүү канчаар-даа аажок улуг. Оларның аразында «Шынның» хоочуннары кайгамчык солун төөгүлүг орукту эрткен. Ынчангаш бөгүн оларга байыр чедирери — улуг аас-кежик-тир. «Шындан» Тываның ат-сурагы кижилери «каңалып үнгенин» билер бис. Чонну хаара тудар, чаңгыс демниг болдурарына, аныяктарга үлгерчижек болурунга солунувустун ролю улуг. Демир-үжүктүн күжү-биле, ооң сорунзазы-биле, ооң кыйгызы-биле чонуву демнестирип, келир үеде улуг сорулгаларны чедип ап шыдаар бис. Хүндүлүг «шынчылар», бөгүңү байырлалда улуг дарга-бошкаларның хөйү-биле чедип келгени безин силерге хүндүткелдин демдээ дээрзи билдинип тур ышкакыл. Моон сонгаар-даа бир демниг, бот-бодуву деткижи аылдавышаан, кандыг-даа бедик эргедужаалда дарга-бошкаларның ажилында чедер-четпестерни сойгалап, чуртувустун бурунгаар хөгжүлдесин шапкынчыдаалыңар. Кады бис. Мурнувуста улуг ажилдар хөй. Байырлал-биле!

Динмиттиг адыш часкаашкынарны чаңгыларны берди. Дарга чугаазын уламчылады:

— «Шын» солунуң төөгүзүндө кандыг шырак журналистер, редакторлар турбаан дээр. Ын-

— Хүндүлүг журналистер, хүндүлүг аалчылар база Шолбан Валерьевич, Светлана Сюр-ооловна! Байырлал-биле! Мен бистин театрывыстың ажил-амыдыралының дугайында-даа, бодумнун шорбажылап алганым чогаалдарымны-даа «Шын» солунче бо-ла бижий бээр кижин мен. Оларым солун арынга үнүп кээрге, дыка өөрүнчүг болур чорду. Улуу-биле четтирдим. Кол редактор Светлана Сюр-ооловнага база журналист эжим Светлана Салчаковнага тураскаадып, К.-Э.К.Кудажының «Хөмелерин» бараалгадырын чөпшээрер көрүңер — дээш, Надежда Кууларовна төрөэн театрының сценарында үнүп келген-биле демей чоргаар, хостуу-биле номчуп эгеледи. Зал «тын тынмай» дыннады. Харын-даа ам-даа номчаан болза деп бодал-биле изиг-изиг адыш часкап үдеди.

«Шынчыларга» байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрүн хөй-ле чон, эш-өөр бараалгатты. Оларның аразында Улуг-Хем кожуунуң культура ажилдакчылары — артистерни онзалар демдеглес аргажок. Уян, чараш, хоюг үнүг ыраажы Буян Куулар, «Чаатының ыраажызы» ыры конкурзунуң шаңналының эдилекчизи Алефтина Доржукай, Шагаан-Арыгның төп Культура бажының директору Татьяна Дундерекерова Монгуш олар байырлалда аалдап кээп,

Башкарыкчылар В.В.Конгар, А.Д.Даржаа.

дар, Кызыл хоорай баштыңы В.Н.Тунев, ТР-ниң Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору К.А.Бичелдей, Национал музейниң директорунун эртем талазы-биле оралакчызы У.П.Бичелдей редакцияга байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрүн сөглөп, суй белектерни сунган. Россия Федерациязының Коммунисттиг партиязының Тывада салбыры тыва журналистиканың хоочуннары М.К.Калчанга, А.И.Демир-оолга, Г.Ш. Монгушка, В.О.Кууларга «Тирил-

«Шынның» хоочуну-корректор А.И.Демир.

Журналистер эвилелиниң хүн бижиктери-биле «Шын» солун штаттан дашкаар корреспонденттери О.Д.Кара-Салды (Ч.Бажы), М.М.Данзынны, И.Б.Бюну (Кызыл), Б.С.Ондарны (Хөл), Д.Т.Дамба-Хууракты (Галдай) шаңнады.

Республиканың А.С.Пуштинге библиотеканың директору О.В.Фенцельдин Хүндүлүг бижиктинде килдис эргелекчизи Л.Дамба «Шын» солунуң нийти политиктиг килдизининг редакторунга тывысты.

«Шын» солунуң 85 чылыгына тураскааткан кожа мөөрейининг тирикчизи Ничетинге, шүлүк мөөрейининг лекчизи Маадыр-оол Данзускай шаңналдарны кол редактор С.С.Монгуш тыпсып, өөрүп чегенин илеретти. Кожамыктарының ийги черин элээш Тайга кожуунуң Кара-Хө Райда Күжүгеттин шаңналы редакцияда манап арткан.

Байырлалда келген хөй аалчыларывыска, коллегаларына Н.С.Конгарга, А.С.Шоюнга, Качанга, В.Көк-оол аттыг хөй театрының артисттери Н.Сылга, С.Ирилге, театрының директору Н.К.Шалыкка, Чаа-Хөлгаш Бай-Тайга кожуун чагыларынга, Кызыл хоорайның мезына болгаш өскелерге өөрүп четтиргенивисти илертте. Чалалга озалдап чедип ийикпе азы четпейн барган кожуму чагыргаларына бурун миннип тур бис. Телефоннап, чочовап, байыр чедирген хөй монгушка, хоочуннарывыска мөгөйдивис. Моон сонгаар «Шын» силер бүгүде-биле ажилдаар дээрзинге бузурет.

Светлана БАЛЧЫ
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ
тырттырган чуруктары.

Н.Наксыл байыр чедирип тур.

«Шынның» хоочун бижикчилери: К.Т.Чөреве, Ш.Б.Куулар, К.А.Маспык-оол.

листерни, езулук чалгыннадырды. Байырлалды Тыва Республиканың алдарлыг артисти, Тываның күрүне шаңналының лауреады Надежда Наксыл улам каастады.

ыры-шоору, оюн-көргүзүү-биле чылганнарга аян тутту.

Күрүне Думазының депутаты С.И.Шоюгин, федералдыг кол инспекторунун оралакчызы Т.Д.Он-

гениң 65 чылыг юбилейлиг медальдарны тывысты.

РФ-тин Журналистер эвилелиниң Тывада салбырының даргазы Хеймер-оол Ооржак Тываның

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Республиканың хамчыкка удур онза комиссиязын тургузарының дугайында

2010 чылдың июль 17 № 312 Кызыл хоорай

1993 чылдың май 14-те Россия Федерацияның «Ветеринария дугайында» №4979-указын 17 чүүлүгө, 2004 чылдың декабрь 29-та Тыва Республиканың «Ветеринария дугайында» №1095 УХ-1 Хоойлузунуң үлүгүгө дүүштүр, Тыва Республиканың өскээр мал-маганның халдавырлыг өскээр чок массалыг аарыглааңың неперээрин болгаш үнген дөзүн адыр талазы-биле юридиктиг болгаш ус кижилерин ажил-чорудулгазынга активтиг удуртуп-башкарылганы чорутуу-биле Тыва Республиканың Чазаның дугайында дүрүмнү;

Республиканың хамчыкка удур докт-ал ажилдаар онза комиссиязын тур-гуз-уу-биле;

Мында коштунган дараазында чүүл-бадылаар:

Республиканың хамчыкка удур онза комиссиязын тургуз-уу-биле;

Республиканың хамчыкка удур онза комиссиязын тургуз-уу-биле;

2010 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин күсели-биле агроулетпур комплекзинин күрүне деткимчезинин дугайында

2010 чылдың июль 16 №310 Кызыл хоорай

09 чылдың декабрь 25-те Тыва Республиканың «Тыва Республиканың 2010-2011-2012 планныг үеде республика бюджетинин дугайында» №1757 Хоойлузунга дүүштүр болгаш «2008-чылдарда Тыва Республикага көдээ ажыл-агый сайзырадыры болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг эднин болгаш ш-чеминин рыногун таарыштырып бары» республиканың тускай сорул-программазында хемчеглерни ир сорулга-биле Тыва Республиканың чыл доктаадыры болза:

Дараазында чүүлдерни бадылаар: ааалыг мал ажилын деткиринге суб-базиринин дугайында дүрүмнү (№1 ылга);

аажылын, соңгу чүктүн ивизин болгаш мал ажилын деткиринге субсидиялар-нин дугайында дүрүмнү (№2 кап-га);

а продукциязын (эйти, сүттү, дүктү) барынга болгаш куш ажилының илгелеринге куш чеми садып алырынга иялар бээринин дугайында дүрүмнү алсырылга);

ади шынарлыг үрезинни деткиринге иялар бээринин дугайында дүрүмнү алсырылга);

а чылдыг өзүмнерни тарырынга ажаал-тежээринге субсидиялар бээ-дугайында дүрүмнү (№5 капсырылга); мижидилге херекселдерин садып-нга субсидиялар бээринин дугайында дү-рүмнү (№6 капсырылга);

а дээ ажил-агый культураларының дү-хөй чылдыг өзүмнерниң дүжүдүн, алдыг өзүмнер олуртулганы камга-ының талазы-биле чарыгдалдарның дуглаар компенсацияларга субси-бээринин дугайында дүрүмнү (№7 ылга);

адыкы Соңгу чүктүн районнарынга аааа деңнештирген черлерге мал болгаш тараа культураларын өстү-үрезин сөөртүрүнгө, эвээш продук-тарылга шөлдеринге үнүш продук-нын бүдүрүлгезин кириштир, иялар бээринин чурумунун дугайында дү-рүмнү (№8 капсырылга);

аель одаар чүүлүн садып алыр чарыг-нын кезинин компенсациязынга иялар бээринин чурумунун дугайында дү-рүмнү (№9 капсырылга);

аестия кредиттеринин болгаш чээ-нин талазы-биле хуу төлээр чарыгдал-нин кезин дуглаарыга субсидиялар-нин дугайында дүрүмнү (№10 капсы-рылга);

а дээ ажил-агый чорудулгазының өвирлерин сайзырадырынга субсидия-бээринин дугайында дүрүмнү (№11 ылга);

а 08-2012 чылдарда Тыва Республикага ажил-агый сайзырадыры болгаш ажил-агый продукциязын, чиг этин ааш-чеминин рыногун башкары» республиканың тускай сорулгалыг програм-маның күсели-биле субсидиялар бээринин-нда дүрүмнү (№12 капсырылга).

Бюджет акша-хөреңгизинин күсели-үрүне деткимчезин оларның кандыг-ганизас-эрге-хоойлу хевири хамаан-күрүне деткимчезин (моон соңгаар—

комиссиязын составын;

Тыва Республиканың девискээринге мал-маганның халдавырлыг болгаш халдавыр чок массалыг аарыгларының неперээрин болгаш үнген дөзүн чайладырынче угланган кызыгаарлаашкын хемчеглерин (карантинни) кириеринин болгаш боттандыраарының чурумун;

Тыва Республиканың девискээринге хаванның африкан чумазының вирустарының неперээр чорун болдурбас талазы-биле комплекстиг хемчеглеринин планын.

3. Муниципалдыг тургузулганың хам-чыкка удур тускай комиссияларын тургу-зарын болгаш оларның дугайында дүрүм-нерни бадылаарын тус чер бот-башкарылга органнарынга сүмелээр.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге конт-рольду Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш ааш-чем яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

субсидия алыкчылары дээр) алыр эргелиг көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүл-еринге болгаш агроулетпурнун организация-ларынга дараазында негелделерни сагаанда, тыпсыр:

доктааттыг чурум езугаар күрүне бүрүткелин (хуу дузалал ажил-агыйын кылып турар хамаатылардан аңгыда);

бодунуң ажил-агый ажил-чорудулгазын республиканың девискээринде боттандырып турарын;

кожууннарның чонну ажилга хаара тудар төптеринде бүрүткелтинген ажил чок кижилерге ажилдаар чаа олуттар тур-гусканда азы оларны ажилга киригенде.

3. Бюджет акша-хөреңгизинин алыкчы-лары кириген медээлеринин болгаш бюджет акша-хөреңгизин алырының документиле-ринин шынны дээш күштүг болуп турар хоойлужулгага дүүштүр харысалгага онаажыр. Долу эвес болгаш (азы) биле тура-шын эвес медээлерни кириген таварылгада бюджет акша-хөреңгизин бээринден ойтала-ларының азы берген бюджет акша-хөрең-гизин эгидер дугайында негелде тургу-зарының барымдаазы болур.

Бюджет акша-хөреңгизин өскээр ажил-лаан таварылгада ол акша-хөреңгини бюджет акша-хөреңгизинин алыкчызы Тыва Республиканың республика бюджетинче, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш ааш-чем яамызының эгидер дуга-йында негелде тургускан хүнүнден он хонук дургузунда, эки тура-биле эгидер. Эки тура-биле эгидеринден ойталаар болза, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш ааш-чем яамызының кириген негелдезин езугаар Россия Федерациязының хоой-лужулгазынга дүүштүр суд чурумун езугаар бюджет акша-хөреңгизин эгидер.

4. Бюджет акша-хөреңгизинин ажилыг ажилгалын чедип алыр сорулга-биле Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш ааш-чем яамызы биле бюджет акша-хө-реңгизинин алыкчыларының субсидия хеви-ринин аайы-биле дугуржылганы, бүдүрүлге көргүзүлгелерин чедип алыр болгаш ол негел-делерни күсүткеннин денгелинге чедеринин талазы-биле хүлээлгелерин күүседир талазы-биле байдалдарны тодаратпышаан, субсидия алыкчызының долугу-биле азы кезик-чамдызын эгидер талазы-биле чарар.

5. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш ааш-чем яамызы үстүндө айыт-тыглан негелделер езугаар Тыва Республи-каның республика бюджетинин акша-хөрең-гизинин күсели-биле көдээ ажил-агыйның күрүне деткимчезинин хемчеглерин боттан-дырганының ажилтыгына анализти кылып болгаш отчеттук чылдың соонда үнер чыл-дың март 30-ге чедир ону Тыва Республи-каның Саң-хөө яамызынче болгаш Тыва Рес-публиканың Экономика яамызынче кириер.

6. Тыва Республиканың Чазаның дараа-зында доктаалдарын күжүн чидирген деп санаар:

2009 чылдың март 18-те «Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин кол-кол угланышкын-нарынга күрүне деткимчезин көргүзеринге Тыва Республиканың республика бюдже-динден субсидияларны 2009-2011 чылдарда бээринин чурумун бадылаарының дугайы-нда» №100;

2009 чылдың июнь 8-те «Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин кол-кол угланышкын-нарынга күрүне деткимчезин көргүзеринге Тыва Республиканың республика бюдже-динден субсидияларны 2009-2011 чылдарда бээринин чурумун бадылаарының дугайы-нда» №100;

агый бүдүрүлгезинин кол-кол угланышкын-нарынга күрүне деткимчезин көргүзеринге Тыва Республиканың республика бюдже-динден субсидияларны 2009-2011 чылдарда бээринин чурумун бадылаарының дугайында» №100 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында» №250;

2009 чылдың июль 8-те «Республиканың агроулетпур комплекзинин күрүне детким-чезинге Тыва Республиканың республика бюдже-динден бюджет акша-хөреңгизин бээринин чурумун бадылаарының дугайында» №339;

2010 чылда «Бистиң чаа школавыс» национал өөредилге эгелээшкинин боттандыраар болгаш өөредилге албан черлеринге орус болгаш литература башкылаашкынын чорударынга Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының ажил-чорудулгазының мурнады көргөн угланышкыннарын боттандыраар талазы-биле хемчеглер планынче өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың июль 14 № 298 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чыл-дың март 22-де № 96 доктаалы-биле ба-дылаан 2010 чылда «Бистиң чаа школавыс» национал өөредилге эгелээшкинин бот-тандыраар болгаш өөредилге албан чер-леринге орус болгаш литература башкы-

2009 чылдың сентябрь 2-де «Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин кол-кол угланышкыннарынга күрүне деткимчезин көргүзеринге Тыва Республиканың рес-публика бюдже-динден субсидияларны 2009-2011 чылдарда бээринин чурумунга өске-рилгелер кириеринин дугайында» №424.

7. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

8. Бо доктаал ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

VI. Школарның бот-башкарылганын калбартыры			
6.1. Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринин тус-тузунга нормативтиг акшаландырышкынының дээш-тиг чорудуунга байдалды тургузары:	декабрь 2010 ч.	Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы (О.Д.Натсак), муниципалдыг өөредилге эргелелдеринин органна-ры (чөпшээржилге-биле)	Өөредилге албан черлеринин удуртук-чуларының болгаш ажилдакчыларының курлавырлар ажил-лалының магады-лалын бедидеринче сонугалды хан-дыраары
- чедери берге черлерде чурттап турар уругларны өөредиринге хуу норматив-теринин кирилдезин ал-бышаан, өөредилгени модер-низаастаарының комплекстиг төлөвилелин түңнелдеринге даянып, кижилеринин нор-мативин акшаландыраарын хе-вирлээр методиканы чаар-тыры	ноябрь 2010 ч.	Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы (О.Д.Натсак)	
- өөредилгеде чаа саң-хөө механизмдерин шигээдип эгелээр талазы-биле респу-блика мониторингизин орга-низаастап эрттирери	декабрь 2010 ч.	Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы (О.Д.Натсак), муниципалдыг өөредилге эргелелдеринин орган-нары (чөпшээржилге-биле)	Документилер ажилдап кылыр та-лазы-биле түр када чарыгдалдарны бол-гаш акшаландырыш-кынны кызыраары
6.2. Өөредилге албан чер-леринин административтиг хөй ажилын чавырылдыра-рын хандыраарын школа доку-ментилерин электроннук хе-вирже шилчириинин чурумна-ры болгаш ажилдап кылыры	ноябрь 2010 ч.	Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы (О.Д.Натсак), муниципалдыг өөредилге эргелелдеринин органна-ры (чөпшээржилге-биле)	

«Тыва Республикага 2009-2010 чылдарда туризмни сайзырадыры» республиканың тускай сорулгалыг программазынга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың июль 28 № 315 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның док-таадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың октябрь 16-да № 639 доктаалы-биле бадылаан «Тыва Республикага 2009-2010 чылдарда туризмни сайзырадыры» респу-бликаның тускай сорулгалыг программазынга дараазында өскерилгелерни кириер:

№ 2 капсырылгада: 1) «Тываны туризми регион кылдыр со-нуургадыптар арга-шинээн тургузары» I кезээнде:

а) 3.1 турушта: «Акшаландырышкын түнү (мун рубль)» деп графада «785» деп саннарны «743,3» деп саннар-биле солугу;

«Республика бюджетинден акшалан-дырышкын түнү (мун рубль)» деп графада «785» деп саннарны «743,3» деп саннар-биле солугу;

б) «Шуптузу» деп турушта «2769,5» деп саннарны «2727,8» деп саннар-биле, «2165» деп саннарны «2123,3» деп саннар-биле солугу;

2) «Туризмниң материалдыг болгаш ин-фраструктурлуг баазыын сайзырадыры» деп II кезекте:

8 турушта: «Хемчеглер аттары» деп графаны чаа

редакция-биле кириер: «8. «Тыва Республиканың информация туризм төвү» «Алдын-Булак» ГАУ-ну этно-культура комплекзин күрүне даалгазының иштинге тургузары-биле субсидиялар, оон санында материалдар чедирилгези»;

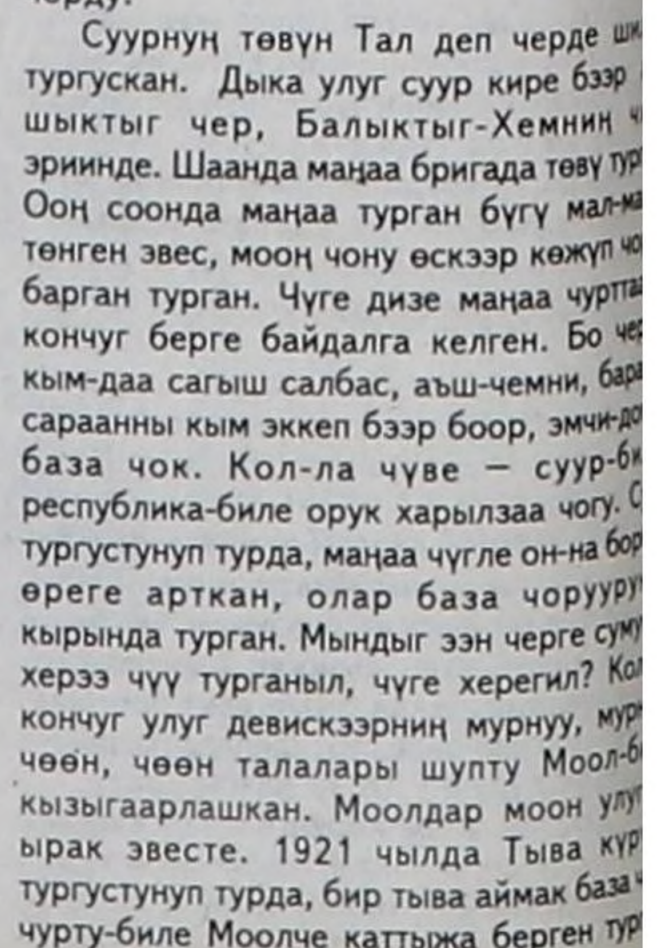
«Харысалгалыг күүседикчилер» графа-ны дараазында редакция-биле кириер: «Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы, Тыва Республиканың Культура болгаш ту-ризм яамызы»;

3) дараазында уткалыг 14 туруш-биле немээр:

«14. «Кара-Суг» даг лы-жазы компе-кизи» доос-т у н м а а н объектиде ту-дуг-техниктиг экспертизаны чорудары	2010 ч.	41,7	41,7	Тыва Рес-публиканың Культура болгаш ту-ризм яамы-зы, «Тыва-туризм» ГУП
---	---------	------	------	--

2. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы. Ш.КАРА-ООЛ.

АРАТТАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

бугул аймакта каттышкан. Ийи-чангыс ам-даа харылзажып чоруур. Тыва мун-не чидирбээн. Бир эвес бо черни ээн каалтар болза, Моол күрүнениң тылары чоорту бо черже көжүп кирип болгай. Ынчангаш бо черниң амгы кылары Моол-биле кызыгаарлажып, тайгалар бүрүзүндө курттап, Моол кызыгаар талазы-биле кончуг арысалганы чүктөп турарлар.

ту тургустунган соонда, бо черниң чону катап төрөөн черинче кээп, хонштарын ээлеп эгелээн. Ам 25 өреге, 100 ажыг чурттакчы бар. даа келир деп турар. Оон ыңай база чүл — кижилерниң төрөөн чери. канчок мал-маган безин чуртунче болгай.

тар күзүн чылыг чурттарже көже азын дедир-ле чедип кээр. Мен бичии а, күзүн көөрге, хөлүн эрттир хөй бар турган. Оон янзы-бүрү чылда-биле эвээжээн. Ол чылыг чурттарга артып калбас, чүге мынча ырак черинчтен дедир ужуп орап чүвөл чораан мен. Оон чылдагааны төрөөн чери чүве ышкажыл.

көдээ суурга чурттал турувуста, час бистин херимивис иштинге чедип кик куштар турган. Олар аңаа өзүп, оруур чүве. Оон Кызыл чоогунга көривиске, та ол, та өске иттиктар за ужуп чедип келгеннер. Дараазындарда олар келбейн барган. Та бо арышпааны ол, та катап төрөөн сууруй барганы ол. Ында бистин хеааыс бузулган хевээр-ле болгай.

ы үеде суурда 20 хире бир аай ар туттунган. Чон суурда эвес көе болгай. Ында электри чыры бар. кожуун төндүр ажылдап каапкан станциязын берген. Ол удаваанда Оон соонда 2 станцияны Федор одунун хөреңгизи-биле саткан. Оон суг-биле ажылдаар бичии ГЭС тур-база шенээн, болбайн барган. Эрт-ин Чазак — Энергетика яамызы, саа-наа-оол 60 квт дизель генераторну Аңаа ажыглаар солярканы Соңгу граммазы-биле берип турар. Ол плуг дуза деп өөрүп турдулар.

эң чугула чүве — пилорама. Күш-олгаш социал камгалал политика-намызының шугуму-биле суму пи-ачединген. Оон өртээ 190 муң акша, кырында 140 муңу берген, пилот-че эвес, ам арткан акшаны манал он четчелени бээр. Мында чуртталга арын чон боттарының күжү-биле турар. Оларда материал садып ша-төгери кайда боор, дора дизе, уубу, кадаг, дозу, соңга шили дээш, тпас боор. Харын-даа үш өреге ин сайзырадыры деп программа-а-100 муң акшаны чээлиге алган. Бо ТР-ниң Чазак, Көдээ ажил-агый кожуун бо программа-биле ам-даа болза эки. Ол программа чүгле га чедир ажылдаар болгай. Сумуда ында бюджетке кирер чаңгыс-даа төлээр чер чок-ла болгай.

да бичиилеп кылдырган чүүлдер он соңгаар кылып планнар кончуг ыяал-ла күүседир сорулгалыглар. га Федор Сендиден өске кижидар-болза, ажил-агыйны сайзырадыры ерге, харын-даа болдунмас чыгылы боор. Чүге дизе орук, харылзаадан кол чүве машина-техника-ла болгай, ыяал-ла «Урал» машина. Ындыг ма-кым тывар турган боор. Ам бо дар-ан бодунуң хуузунда 5 «Урал» ма-рган. Бо үениң иштинде оларының лутузу үрелген. Бодунуң шалыңы ртык кезектер садарынче үнүп үгле бо машиналарның ачызы-биле иштинде ажил-агый кылып, чоннуң тгазын чорудуп турар.

Кызылдан үнерде телевидение бол-даа иштики-даштыкы информация-коорлуп, дыштаныр дээш чорупкан н. Маңаа Балыктыг-Хем аалдарына, колдуу хун-биле ажылдаар бата-бар, оон ачызы-биле DVD-биле ки-тей-хөй сериалдар көрүп турар, а үнде 36 каналдыг спутник дамчыш-

тыр телевизор көргүзүп турар болган. Мын-да таксофон-биле харылзажып, чүгле Тыва ишти-биле эвес, даштыкы-биле-даа харыл-зажып болур. Амдызында бичии үрели берген. Удавас ам август айда Интернет база кириер, ынчан Красноярск улузу теле-фонну эдип бээр болган. Интернет салып-тарга, иштики-даштыкы медээлер номчул, чагаалажып, харылзааны туду бээрлер.

Тываның бир ырак-узак сумузу болган-да, маңаа база социал адырның объектилери туттунган турар ужурул эвесле. Ынчангаш бир-ле дугаарында фельдшер-акушер пунктузу турар. Оон төлөвилел-смета доку-ментизин база экспертиказын боттарының акшазы-биле кылдыртып алганнар. Тудугну тударына херек чудуктарны белеткээш, чыып алган. Ол тудугну 2011 чылдың күрүнө планынче кириер дээрзинге Чазакка, депу-таттарга кончуг идегеп турар улус. База бир чугула тудуг — Култура бажыны (клуб). Оон тудуун 2012 чылдың планынче кирип, 2011 чылда төлөвилел-смета кылдырар хөреңгини планнаары чугула. Оон аңгыда өөредилге сайыды П.А. Морозов биче комплектиги класс аңгылап бээр болган. Тываның Чазак-дан, кожуундан улуг идегел-биле өрү тейлеп манал олурар чүүлү — «Урал» деп автома-шина. Машина чок болза, маңаа чүг-даа кыл-дынмас, амыдырал туруптар. Канчап-даа тургаш, Тере-Хөл кожуунга бээр деп турар «Урал» автомашинаны ТР-ниң Чазак дорт-ла Балыктыг сумузуна бериптер болза, ол чон амыраар. Тере-Хөл кожууну каш-ла чыл бурунгаар 4 «Уралды» алган улус болду. Ол ышкаш Кунгуртудга хуу кижилерде «Уралдар» бар. Бир эвес бир «Уралды» бериптер болза, ол 5-6 чылда шыдаар. Бир «Уралды» катап тургузарына 90 муң хире акша үнер чүве-дир.

Кадр айтырыныче суму база сагыш са-лып турар. Кызылдың эмчи колледжинде ол суурдан сургундар өөренип турар. Ам-дызында район эмнелгезинден 1 фельдшер эмчи үе-үелеп кээп, бо сумунуң чонунуң ка-дыын хайгаарал турар. Ол дээрже 62 харлыг кончуг эрес, аныаксыг эмчи Кызыл-оол Ке-денович Кыргыс-тыр. Бо чазын сугга чар-дыргаш, Балыктыгга 2 ай болган. Часкаар Балыктыг аалдарын кезип каапкаш, аъттыг кара чааскаан район төвүнче бар чорааш, орай кежээ апарганда, хемниң бир адырын кежип чыда, ады-биле дош адаанче кире берген. Арай деп доштун кырыныче боду үне чүткүп келгеш, бодун оожургадып, адының тынын салбаан. Улуг бижээ-биле дошту буза шанчып тургаш, адын уштуп алган. Ады-ның төжүндөн өрү иткеш, үндүр идипкен мен дээр кижиде, та кайыын келген күш чүве. «Суг-дан үнүп келиривиске, адым кортканындан сирилээр чүве, ам канчаар, чүгле дедир ээр-ден өске арга чок. Дедир чорупкаш, демги одаамга кээримге, одаам өшпөз болганы чаяан болган, идик-хеп шупту көк суг болгай, одагны ужудуккаш, идик-хепти кургаткаш, эртенінде чер чырып кээрже, дедир Балык-тыгже чорупкан мен. А ол-ла үеде суму ча-гырыкчызы апрель 11-де референдум түң-нелдери-биле Кызыл киргеш база дедир ча-нып чадашкан, баштай тайгага улуг хар ча-ган, 2 метр чедир. Оон соонда үер болган. Чүгле июнь 21-де 2 ай 10 хонгаш мээң-биле чанганы ол. Черле бо Балыктыг сумузу чы-дың-на күзүн 2 ай дош оруу үнүжө, чазын 2 ай кандыг-даа харылзаа чок дээр чорду. Ынчангаш аш-чем, кывар-чаар материал-дарны күзүн — ноябрьда, кыжын февральда сөөртүп алыр чер» — деп, ол чугаалаар.

Республикада сураглыг изиг аржаан Та-рыс база бо сумуга хамааржыр. Ол аржаан-че шаанда самолет ужуп турган, оон ыңай чүгле аъттыг чоруп турган. Чоокта бо ар-жаанче «Урал» машина чедип турар кылдыр орукту база Федор Сенди дарга оолдар-биле эмилежи кылып алган. Ам аңаа аржаанчыларга эптиг бажыңчыгаштар кылыр деп турар. Аңаа хөлезиге берип турар орун-дөжөкти база четчелээр. Аржаанга корум-чурумну, арыг-шеверни база хайгаараар апаар.

Бо чылын Тывага Туризм чылы чарлат-тынганы-биле Балыктыгга аян-чорук орга-низастаарын планнап, амдызында белеткел ажылдарын чорудуп турар. Туризм сайзы-радыр төлөвилелде Балыктыгдан 2 кижиде киржип турар. Турисчи 3 маршрутту орга-

низастаар сорулгалыг. Турбаазаның төвүн Үстүү-Балыктыгның Сайлыг-Аксы деп черде тудуп турар, мында амдызында 3 бажың база чунар-бажың туттунуп турар. Удавас доозар, хемени база садып алыр. Баазаның чанында кадыр даг-хаялар баарында Көк-Эзрем деп эштир эзрем бар. Өнү ногаан, дендии арыг, дүвүнче чүнү-даа оскунуптар болза, көстү бээр. Сугнуң дүвүндө улуг ак-сарыг чадыг салып каан дег. Ында чүл дээрзин сонургап айтырамын, гранит-тир дээр чорду. Ол баазага чедир чик «УАЗ» маркалыг машиналар-даа чеде бээр. Бирги маршрут турбаазадан хеме-биле «Урал» машинага баткаш, Тал суурга келир. Оон улаштыр хеме-биле Балыктыг-Хемни куду баткаш, Салдам хемни өрү чоктааш, Пор-Бажың чедер, оон дедир-ле демги суг оруу-биле чоруур. Ийиги маршрут турбаазадан Тал суурга келгеш, оон аът-биле Аскалык сыныныче чоруур. Үшкү маршрут база-ла суг-биле Талга келгеш, Талдан аъттыг Агаш хемни өрү чоктааш, Тарыс аржааны чедер. Тал суурга хем унунда ногаан шыкка өглер турар. Аңаа тыва чемнер, национал хөгжүм, удуур орун-дөжөк салып каан турар.

Үстүндө адааныыс чүүлдерден аңгыда, суму чагырга даргазы Федор Ооловичиниң база бир планы бар: сумунуң өреге бүрү-зүнүң адаккы деңгели 100 шээр мал, 20 саар инек, 35 чылгы турарын чедип алыр. Оон хойну өстүрер кижилер чежени-даа өстүрүп-ле тургай. Бүгү Тывага көдээде өреге бүрү-зүнге 100 шээр мал, 5-6 саар инек, 2-3 мунар аът турар, оон хойну чежени-даа өстүрер кылдыр сорулга салгаш, кожуун, суму бүрү-зү хемчег алыр болза, каш чылдар эртерге, Тыва малчын адын катап эдилей бээр эвесле. Ындыг-ла болзунам.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БУДУРУЛГА КООПЕРАТИВИ

Балыктыг сумузу тургусканы-биле бо черге көдээ ажил кооперативи тургуспас чүве болза, мал ажылын хөгжү-дери болдунмас деп чүвени суму чагырык-чызы билип турган. 2006 чылда КБК-ның тургузукчу документилерин кылып дооскаш, кооперативтиң даргазына Оксана Тоткан-овна Сендини чон бадылап алган. Ол Эрзин-ниң Бай-Даг чурттуг, товаровед эртемниг, садыг шугумунга ажылдап чораан, 5 ажы-төлдүг, чаңгыс уруу 8-ки классы, хеймер оглу белеткел клазын доосканнар. Кызылда бажыңында өөренип турар, чылда чаңгыс катап чайгы дыштанылгада келирлер. Ок-сана Тоткановна — Кунгуртугун эң баш-тайгы сайгарлыкчызы. Кажан ону, ынавайн турда-ла, КБК даргазына соңуп алырга, Кунгуртугга садыын, Кызылда 2 киоскузун, 2 ГАЗелин каапкаш, Балыктыгже көже берген. 2006 чылда 2 млн. чээли алгаш, Эрзинниң Бай-Дагдан 250 аныак хой, Мөңгүн-Тайгадан 50 аныак кыс сарлыктар, Кун-гуртугдан каш чылгы мал, 21 иви, Балгазын-дан 18 аныак инектерни садып алган. 4-ле чылдың иштинде шээр мал муң ашкан, сарлык — 130, иви — 58, чылгы 50 четкен. Чүгле инектери бо кадыр-берт черге төрүп шыдавас болган. Кемдеп өлүп каар. Эрткен чылын улуг чут болганындан 200 ажыг шээр мал хораан, хураганнары база хораан, чүгле эрткен чылдың деңгелинде арткан. Улуг инек безин 6 баш өлгөн.

«Баштай келгенимде мал ажылы шуут билбес, аът-даа мунуп билбес турган мен. Чон дузазы-биле мынчаар хөгжүп келге-нивис ол» — дээр. Олар дээрже Константин Иванович Седип, Данзын Алексей, Самба Алдын-оол, Чигжит Татьяна, Саида Хаянмаа, Иондан Саяна, Семен Чигжит олар-дыр. Оглу Сенди Байыр бүгү-ле ажылдарны кылып, баштаар кижиде ол. Ол шеригден келгеш, мында ажылдай берген. «Урал» машинаның чолаачызы, өске бүгү-ле ажылдарны эш-өөрү-биле кады кыш-чай чок кылып турар. Ам ийи машина септеп тур, оон хой кыр-гыыр, кажак тудар, септээр, көржөң коп-тарар, бажың-балгат тудар, сирген белеткээр — ажыл төнмөс. Бо улус 5 чаа кажаны, 2 эрги кажаны кылганы ол, ам база 2 кажан-ны септээр. Малчыннарда 4 чаа бажыңнары туткан. Кол-ла чүве чылдың-на кодан неме-жирге-ле, чаа малчыннар немежил турар. Ам база бир кодан хураганнары Алдын-оол Самбалар алгаш чоруур. Алдын-оол

балыктаар кижиде болду. Ынчангаш ону мен балык бригадир дээр кижиде мен. Шынында ол СПК-ның бүгү-ле ажылынга киржир база бир аныак кижиде ол. Өнүң ишти Оля ыт оолдарына ынак, бичии ыттар оолдарын малчыннарга үлээн турар, ынчангаш-ла боор, бир кижиде ону ыт фермазының эргелекчизи деп баштактанып турар.

КБК-ның мурнунда бергелер кончуг хөй турган. Күрүнден алган чээлини хуузу-биле катат төлеп турар. Ол кончуг берге айтырыг. Амдызында мал продукциязы сайгарып сатпайн турар, малды бир каш чыл иштинде чарывайн өстүрер. Дүктү кыргып каан, ону садарга-даа, өртөк чок, сугар чер чок, бир бажыңның дээвиригге чедир тырып каан, ам ынаар хол-даа кирбес. Ынча ырак черден ону эвээш-биче өртөккө чедир дээр Кы-зылче сөөртүр болза, үш катап хөй каража үнер эвесле. Келир чылдан эгелеп 5 харлыг ирттерни харын Кызылга эккелгеш, садып эгелээр, оон чыл санында улажы бээр. Мал бажы дээр күрүнден берип турар дотация акшазы дорт-ла чээли төлээринче кирип турар. Малчыннар-даа, өске-даа ажылчын-нар шалың акша албас. Бүгү сумунуң болгаш кооперативтиң чонунуң чиир аш-чемин дарга бодунуң өнчүзү-биле садып эккеп турар. Мында акша-биле садып албас, чүгле бижидер. Катап бараан садар акша эр-гилдези чок. Оон аңгыда эвээш-биче идик-хепти база эккеп берип турар. Чыл төнчү-зүндө дириг малдарны база бичиилеп берип турар. Инек өстүрүр дээр Оксана Тоткан-овна чонга бодунуң инектериниң кыс бызаа-ларын база бээр кижиде, чамдыктары ам бызаалаар четкен. Амдызында демги суму чагыргазының планы ышкаш, кол-ла чүве — аал бүрүзүнге мал өстүреринге дузалаары. Бо кооперативке Көдээ ажил-агый яамызы бир МТЗ-82 деп трактордан тып берген бол-за, ажылынга дыка-ла дөгүм болур ийик дээр улус болду. Сиген кезер, кыжын мал-чыннарда сирген, аш-чем чедирер, аргадан тудуг ыяжы-даа сөөртүп алыр. Лизинг-биле хоржок өрениң кырынга өре болур. Трак-тор-биле дузалаптар болза, 5 хире чыл бол-гаш өртөөн эгидип болур.

«Балыктыг деп черниң төөгүзүндө бис-тер картошка тарырын база бир-ле дугаар шенеп олуртувус. Алды-Балыктыгга кар-тошка олуртуптар хире чер чок, чүс-чүс чыл-дарда кым-даа хол дээр көрбөзүн, ногаан, кадыг, ширек чер болду. Бир кыштаг чоо-гунда чер шилип алгаш, он хүүректер-биле басып кириптивис. Ширек кадыг, кылын, 30 см хире, ону баштай хүүрек-биле дөрбел-чинней баскаш, оон кырында ширекти бал-ды, хүүрек-биле аңгылааш, өске черге чыып турдувус. Оон ол ширекти чуура шаап тур-гаш, чымчадыр хол-биле үүрмектээр, каш хуннун ажылы болган. 5 демир хүүректиг турган бис, 1 бүдүн, бир тиглиг хүүрек арткан, өскелери сынып калгылаан. Хөзүн хөлүн эрттир үстүг кара, тырын, соок, адаанче черле хандыр чылыг эртпес турган хире. Арай деп тургаш, бир 3 сотка хире чер белеткеп алган бис. Маңаа болза ынча кижиде 3 гектарны-даа олуртуп каар ыйнаан. Ам картошка олуртуп дээривиске, хуннун-не чаа чагаш турупкан. Ол черивис анаа малгаш апарган. Каш хондур манал турувуста, чаа соксай берген. 3 хонукта чер кеве бээрже, көңүс чуга кылдыр олуртуп каан бис. Кол-ла чүве — ол черге тааржыр үрезин үндүрүп алыры. Та чүү болур, күзүн көстү-ле бээр боор» — дээр чорду.

Бүгү-ле ажылдарны ол бажыңнарда чурттап турар улус шупту кады эмилежи кылып улус болду. Оксана Тоткановна садыг ажылдакчызы кижиде болгаш ындыг ийикпе, чем кылыры дендиде кижиде болду. Ынча кижиге хуннун-не 3-4 катап чем кылыр, ынзы-бүрү болур. Ол бажыңда улус биле кады даштын өгө бистер безин 10 кижиде бис. Ажылдаан оолдар база оон-чемненир. Хайыңдырган сүдүнүң өрөмези, сарлык, инек сүдү катат болгаш ындыг ыйнаан, кылын, сарыг чүве болур. Оон ол сүт-биле тарак кылыр. Кежээ боорга шупту ол таракты ижер бис. Оксана Тоткановна 2009 чылда республиканың «Мунчулар клувунуң» нежигүнүгге кирген кижиде болду.

(Уланчызы 6-гы арында).

БАШТАЙГЫ АРАТТАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

(Уланчызы. Эгези 4-5-ки арынарда).

МУРНАКЧЫ МАЛЧЫН

Кооперативтин мурнакчы малчыны Семен Иванович Чигжитти таныштырып көрейин. Семен Ивановичиниң ада-иези бо-ла черлерге колхоз-совхоз малын малдап чораан. Ол боду база бичизинден тура-ла, ада-иези-биле бо Балыктыгдан үнмээн, оларның дузалакчызы бооп чораан. Ооң соонда боду база совхозтун хоюн малдап эгелээн. Ооң ап чораан шаңнал бижикиери эмгежок, ам-даа ханада азып каан турар. Ооң кадарып чораан 300 баш хоюн 1995 чылда Кунгуртук чорааш келирге, Чыргаландыже бригадир суглар боттун каш хуу хойлары-биле сүре берген болган. «Ужуру болза ол хойну мен оларга бербес турган-дыр мен ийин. Өнү үлүңге база чылчылы-биле албаан шалыңымга ап алган болзумза, бо хүнде менээ бир кодан хой турбас бе. Совхоз дүшкен соонда, хамык улус моон өскээр көжүп чорупкан. Сөөлүнде мырыңай 10 хире өреге аркан бис, оон иштинде улуг угбам Чигжит Татьяна, дунмам Чигжит Николай арткан бис. Шуут байдал бердеп келирге, мен база кадайның чурту Каа-Хемче катаат-чуржааттар чанынче чоруур деп турумда, бо сумуну катап тургуза бээр, артып калган мен, төрөөн чер кончуг болгай. Суму чагыргазының даргазынга Федор Сендини сонгуп алган бис. КБК тургускаш, катап-ла ажилдап эгелээн бис. 4 чыл бурунгаар Мөңгүн-Тайгадан 50 сарлык чүдүрүп эккелген бис. Балыктыг бажынга чедир чүдүрүпкеш, оон бээр сүрүп келдивис. Өөрөнмээн мал кончуг чорду, бир сарлык чиде халааш тыылбаан, 5 баш туруг хаядан шурай берген. Ам 130 ажыг баш кылдыр өскөн. Чылгы база менде 40 ажыг баш.

2009 чылдың Наадымында Сүт-Хөл чордувус. Эки малчын дээш бүрүн өг-биле шаңнаан. Наадымның медалын, лента куржаан ханада азып алган ораарывыс бо. «Шар-Хамнык деп черде кыштап тур бис, бадып оргаш көргөн боор силер. Чайлаам куду Ийи-Дыт деп черде. Келир үеде Балыктыгга сайзырал улуг болур дээрзинге бүзүрел улуг, ажы-төл бистин херээзис уламчылаар» — дидир.

Николай Иванович Чигжит хуузуңда каш малын малдап чурттап чоруур. Ол чай аразында база КБК-ның ажылынга бо-ла дузалажы бээр. Ынчанмайн канчаар, оон машина-балгады-биле Кызыл чедип, ачызын көрүп чоруурлар болгай. Күзүн соой бергенде, ийи-чаңгыс мал-маган эьдин база Кызылче сөөртүп бээр, акша-көпеекке чедирип алыр, аш-чем, таакпыны база оон алыр. Өөнүң ишти — инвалид, аараан соонда 2 кулаа шуут дыңнавас. 12 харлыг уруу 6 харлыында аараан олчаан тыртар апарган. «Инвалид деп бадыткап узадырда чылдыңна моон чоруткаш, 3 ай болур мен, Кызылга бажың (временка) хөлезилеп алыр, 1 тонна хөмүр база садып алыр сен, 2 кижини 2 аңгы эмчилерге эмчилдир, октябрьда чоруткаш, кыжын келир-дир бис» — дээр кижиге болду.

БИЛАЙН-БИЛЕ СЫН КЫРЫНДАН...

Балыктыгда Мерген биле Светлана Босуйлар — 50 хар безин четпээн аныяк өг-бүлө. Олар бо хүн Чагыртайдан суму төвүңге чедир 2 аъттыг 11 шак чорааш чедип келгеннери бо. Ам моон улаштыр чоруткаш, 3 шак хире болгаш Аскалык деп сын кырынга чедер. Бо мынча узун орукту эртип, чүге ол тайга кырынче үнери ол дээр, Кызылда уруглары-биле сотовый телефон-биле харылзажыры ол. Соталыг телефон чүгле Билайн-биле бо сын кырындан чугаалажыр. Кызылдан каштын хүнүнде үнгеш, кажан Сере-Белдирге Кунгуртук баар машинадан дүжүп каарын дугуржуру ол. Бо улус ол сындан өске тайга кыры-биле чоруткаш, аалынга мүн-не 10 шак болгаш чедер бээр. Оон уругларын уткуурда Устүү-Балыктыгга чедир база 3 шак болгаш чедер.

АСКАЛЫК СЫНЫ

Мен Алды-Балыктыгга чедип келген кижиге Аскалык сыны канчал үнмөс боор дээш, кады чоруур улустун чай-хозун манап чоруп турумда, ам-на Семен Иванович, Саяна суглар Кунгуртук баар деп барган. Оларның-биле чоруткаш, дедир

бодум бадып кээр мен деп бодап турган мен. Ындыг эвес, ынаар үнери-даа, дедир бадары-даа чер билбес кижиге дыка берге, оон кадында менээ орук айтыр үдеки ыял херек. Ынчангаш Федор дарга база бистин-биле кады чоруур деп барган. 4 аъттыг үнүптүвүс. Орук ара ийи малчын аалга кире дүштүвүс, чүгле амыр-менди солуккаш, шай аас депкеш, чоруп турган бис. Аалга кирбейн барбас, бо улустун чаңчылы ындыг хевирлиг. Оон чоруткаш, Онгум деп ыдыктыг дааның оваазынга келдивис. Улуг оваага, ыдык тайга-таңдыга келгеш, кылыр ужурлук езулалдарны кылгаш, улаштыр чоруптувус. Аскалык хемни өрү чоктааш, Аскалык тайгазынче үнеривис ол. Орук дыка берге, малгаштыг, чингистиг, улуг-улуг даштарлыг, шыргай ыяштар аразы-биле чоруур. Чер аразы ырак, мээң бодап турганым ышкаш бажы көстүп чыдар чоокку тайгалар эвес. Сын кыры чоокшулаан тутум, ыраа дам баар, бир баалыкты ажарга-ла, улам ырап бар-ла чыдар. Үнүп бар чыдар тайгавыста чүгле пөш ыяш үнгөн.

Аалдан үнгөш таптыг-ла 3 шак чартык болгаш, Аскалык сынның кырынга үнүп келдивис. Кижиге бүрүзү телефон-биле чугаалашкаш турупкан. Иванович суглар мырыңай ийи телефоннуг улус болду. Мен база уруум, өг ишти-биле чугаалаштым, аалда бүгү чүве эки болду. Кижиге бүрүзү ажил-херээн телефоннажып алганда, аъттыг-чадаг чурукка тырттырып алган бис. Ам 2 киживис Кунгуртукке чоруптулар. Суурга 3 шак хире болгаш чедер бээрлер. Бистер даргам-биле айткангаш, ол тайганың чык бажыңче үнүптүвүс. Демги чер дээр, анаа суур, улуг орук, оваа чер бооп-тур ийин оң. Маңаа дүшкөш, ам-на долгандыр көөрге, Тере-Хөл кожунун бүгү девискээри көстүп турар. Чүгле Балыктыг девискээри моон көзүлбөс.

ШЫНАА СУМУЗУ

Шынаа кончуг-ла делгем девискээрдир. Ында кожун төвү Шынаа суур бар. Оон бажыңнары, суурнун ужу-кыды, аэропорт көстүп турар. Чогум Тере-Хөлдүн кыды көстүр болду. Эми, Салдам деп хемнерин девискээри моон кырындан көөрге, ырак эвес кылдыр көстүр, херек кырында ырак. Чөөн чүгүнде Хаан-Тайгазы, Чаңгыс-Тайга көстүп чыдар. Ол дагларның аразы-биле эрте бээр, оон ыдында — Тарыс аржааны. Барыын талада көстүп чыдар харлыг тайгалар Чодалык, Каргы тайгалары ол. Сонгу-чөөн талазында тас даглар көстүп турар, ол Чан-Арт, оон артыы чүгүнде — Үш-Белдир, Чыргаланды, Каргы девискээрлери ол-дур деп, даргам тайылбырлап берип чорду. Мен ам-на Тере-Хөл кожунун девискээри бо-дур, кайда, кандыг тайга, хем бар деп чүвениң ужу-кыдыын билип алдым.

Дедир бадарда бистер өске хем таварты бадыттывыс. Ол болза Сарыг-Хем-дир. Бо хемни куду бадарга, төнмөс чер болду. Мында колдуу таар оът, кара хараган дээр тен чок, чадаң үнүштер колдаан, чингистиг, даш мүн-не Аскалык-Хемге бодаарга, чүгээр хире. Тарамык аргалыг чер болду. Суглар бичилеп сыстып батса-батса, адаанда шору улгады берген. Чогум хемниң адаанда улуг булук, ол эризе-даа, ам-даа улуг-улуг доштуг хевээр. Чамдык доштар-ның эриктериниң кылыны 1 метр чартык хире бар.

Дош кыры-биле бадып келдивис. Сарыг-Хем Шивилиг деп бичии хемге каттыжа бээр. Шивилигни куду бадып олургаш база бир аалга кире бердивис. Ол-бо улустун чайлаа-дыр, кыштаа моон ийи тайга ажыр, ыракта турар. Бажыңын көңүс чаа туткан, шевергинин кайгадым. Мен база бажың тутар-ла кижиге болгай мен. А бо бажыңны дыка онза кылган, чудуктарының бодунга балды бизи дээспээн, дендиги калбак манзалар-биле дээвириң бир янзы кылган. Ужуру болза дыт чудуктан бажың тутарда, ынчаар кылыр ужурлук чүве-дир ийин. Бис пилорамага чудуктун даштында картын хыртыйнап дилдирип кааптар, кандыг-даа ыяштын даштыкы карты чылыгы-даа, соокту-даа эрттирбес, ыяшты иритпес-даа, элетпес-даа. Шак ындыг борбак чудуктар-дан кылып каан бажыңнар 100 ажыг-даа чыл үрөлбөс, фундаментизин-не шын кылып каан болза. Кызылда-даа шаандагы орустарның тудуп алган бажыңнары даштынга малгаш,

чугай-даа дээртип көрбээн хевээр турар ийикле. Бо бажыңны 21 харлыг оол туткан, ындыг аныяк кижиге мындыг шевер дээр, ол кижиниң дугайында дыка хөйну чугаалап турары ол-дур. Угбазын — Алдынай, бодун Адая дээр. Бо улус база Чыргаландыже көшкөш, шээр малын шуут төткөш, ам дедир инек, чылгызы-биле мында көжүп келгеннери ол. Ынчангаш суму бо улуска манзаны ээлчек чокка бир дугаарында берген.

АЯН-ЧОРУКТУҢ ТӨНЧҮЗҮ

Суму чагырыкчызы Кызыл киргеш, Саңаа машиналарын кылдыртып алгаш, улаштыр Тарыс аржааны баар, аңаа аржаанның ажил-херээн организаастар дээр. Бистер ийи «Уралдыг» 5 кижиге, дүш үезинде Тал суурдан үнүптүвүс. Бистер чорааш 3 шак хире болган бис. Агаш хемниң Балыктыгке кирген аксынга чорувуста, машинавыс өже берген. Оолдар дораан-на радиаторну уштуп эккелдилер. Трубкаларын сый иткелээш, дүй долга кааптылар. От салгаш маскажыктарны изиткеш, дунзаалап кирипкен. Дунзаалап-дунзаалап, суг куткаш, үрүп-ле турар, суг дамдылаар хевээр боор. Кежээкиниң 9 шак четкен. Ам хей-дир дээр суурже 2 оол чадаг базыпты. Дунзаалаар лампа эккээри ол, анаа отка дунзаалаар маскажыктар чедир изивес чүве бооп-тур. Бистер машиналыг 3 шак иштинде 6 км эрткеш, үрөлгөн болдувус. Мен изиг хүлге 3 картошка өрттөткөш, бирээзин чиirimге дыка эки болган. 2 эжим арга кирген чүве, келзе-ле, арыгда удуур чер белеткеп кагдывыс дээр. Шынап-ла, эштерим одаг салып алган, шай хайындыргаш, чемненип алгаш удуу чыдыттывыс. Дарганың шуглак-дөжөө эндерик кижиге болду.

Эртенги чем ижиң-чип алгаш, орун-дөжөк аайлап турувуста, 2 аътта ушкаштыг 4 оол келди. 2 аъттыг оолдарны дораан дедир чорудупту. Ам-на радиаторну дунзаалааш, катап-катап хынап алгаш, маңаа келгеш, 21 шак, аалдан үнгөш, 24 шак болгаш чоруптувус. Мындаа мен бадарда кузов кырынга чорааш, ам кабинада чолаачы, дарга-биле кады бис. Кабинага олурарга кузовка олурганындан көңүс аңгы, маңаа оруктун бергезин, чолаачы кижиге кайы-хире бергезин ам көрүп оорар сен. Кезек болгаш-ла, оолдар орукта улуг даштарны кыдыынче идип, удур аштап чоруп орлар. Чазын хем хенертен улгадып келир, дажый берген хем чүну-даа алгаш барып болур. Булуктаан доштарны кезек-кезектеп суг көдүрүптер. Чамдык таварылгалардан улуг даш-биле каттай-даа шимчедип чоруптар. Даш биле каттай көдүрүлгөн дош баткаш, черге дээптер. Оон даш таварылга бооп, бо орукка чыдыптар, ынчангаш аштап турда-ла, оларның катап тытып кээр ужуру ында чүве-дир.

Балыктыг-Хемче кирген Кара-Суг деп хем аксынга чорувуста, Улуг-Хемде 3 хемелиг улус тур. Дарга машинадан дүшкөш, оларже чорупту. Мен оларны чурукка тырттырып алдым. Новокузнецкиден келген улус болду. Кааа демдеглеттиргенин, кандыг машина маңаа эккеп каанын тодараттывыс. Ол кижилерни мен дораан Кызыл улусу эвес деп билип каан мен. Хөлүн эрттир туразы улуг, боттарын өрү көрдүнер, арыннары үстүг-үстүг, семис. Оларны чагырга даргазы-биле таныштырдым. Оон харын бичии томаарый бердилер. Оон бистер чоруптувус.

ТУРИСЧИ БААЗА ТУРАР

Бо черге удавас турбааза тургустуна бээр, Кызылга төп база турар апаар. Ынчангаш Балыктыг-Хемче углаар туристерни өске фирмалар дамчыштыр чорударын соксаткаш, чүгле Балыктыгның турфирмазын дамчыштыр чорудары чугула. Чүге дизе бо улус ол туристерниң айыыл чок чоруну база харылаар болгай.

Бугаастай — моолдап «хараганныг» дээр сөс. Бо кыштага кежээ 9 шак чоокшулап турда келдивис. Мында чаңгыс херээжен кижиге чурттап олурар, кыш-чай чок моон көшпөс, мырыңай ырак эвесте чайлаг база бар. 40 хар үези огу бар. Бо кижиге колдуу маңаа турбас, ыяш-дажын белеткеп бээр, сигенин кезип бергеш, чоруп каар хевирлиг. Өлзеймаа Эрес-ооловна бүгү назынында моон чоруп көрбээн, ажы-төлү суурда, бодунун хары 70 ашкан. Адаккы бо черге 1950 чылда бир-ле дугаар бир кодан сарлык эккелген кижиге деп чугаалап турдулар Оон-на бо черге сарлык өссе-

өссе, 8 муң чедип турган дээр.

Эрткен кыжын кончуг соок болган узун, баштай хар чаган, оон кырында чаган. Хар чагбас кундус ынаар кончуг улуг хар чаган, оон кадында чайын сиген шуут үнмээн. Мал дыка хире «Мен эрткен чылын бода малды 3 баш улуска берген мен, оон иштинде КБК бирээни. Инек 15 баш өлдү, каш шээр үстүү аалда чүве. 36 төрүүр хойдан чур хураган алдывыс. Чамдык аалдар бодадан чүгле 10 баш арткан» — деп, ийи ээзи чугаалады. Бо аалда ам 2 баш аңгыда, 13 баш бода мал бар, 3 сарын тиң бирээзи кызыраан. Сөөлгү үеде балыы эвээжээн дидир. Алдында Балыктыг улусу база ынча дээр чоруп аалдың ээзи 70 ажыг харлыг-даа бо даа чинк, ажил-агыжызы илден. Каа даа болза, бажыңың арыг-сылың Хан бажышкыны улуг, оозу-ла кончуг.

Аң-мең дугайында база айт чордум. Моон мурнунда төтөглек шуут дендиги кээп турган дээр кижиге Ам хыналда улгаткан, төтөглекчилер эвээжээн дээр. «Мен күрүнениң харыгалыг ажилдакчыларының адынга мындыг чүве чугаалап шыдавас Ынчалза-даа хыналда кылып, 2-3 машина келгеш, хондур диледип-диледип баар таварылгалар бар» — дидир.

Дараазында Сайын-Белектин аалы болгай, бадып чыда хонган аалымыс. Чүгле менди солуккаш, чаңчыл езууга аас депкеш, чоруптувус. Ол аалга 1 шак далган, 1 хааржак үнүш үзү, дус, шай, аш-чем дүжүрүп кагды. Ол болза даагы Мерген, Светлана оларның сум чорааш, эккелген барааны-дыр. Оон дораан келир улус, Балыктыг бажы уругларын уткуур деп турар чорду.

33 баштыг Онгун бо-ла болгай, дүжүп, чаңчыл-езуулал кылгаш, улга чоруптувус. Сайлыг-Аксинда чаа турар турбаазага келгеш, Көк-Эр эштип турувуста, та кайыын келген куду-ла берди. Маң-биле машинага олорулуккаш, чоруптувус. Машина мурнуку сонгазын борбак долуптар улдап турду. Дендиги аяс турган болгай. Ол та кайы даг артынга келди булут чүве. Бистерни моон чоруп сывыртааны ол боор, элээн чоруп вуста, аязы берди. Бистер хонган выстан үнгөндөн бээр 6 шак орукка чыдыр бис дээр Балыктыг-Хемниң бажың чериниң бичии-ле адаа черге шай дырып ижиң, чемненип алдывыс. Аңаа «Уралы» алдын артелиниң бир «Уралы» келди. Бистин оолдарга тормоз өйлө дузалажып шаг болдулар. Оон чоругу Кызыл-Арты чүгле ашкаш, 2 шак наларывыстың тормозтарын кылып дээр турдувус. Ам база «Ойна» «Уралы» эртилер, бирээзи бистин выска турупту. 3 тыва оол, чолаа Кунгуртук кижиге чүве-дир. Ынча бистин оолдар-биле таныш, харын-даа улус болду. Ол оол бистин оолдарга ла дузалашты, ынчалза-даа оон чүве хире. Дөмей-ле Кызылга баргаш Мен оолдарның ийизи-биле чугаа олурдум, Кызыл чурттуг оолдар «Ойна» артелинде ажилдап турар.

Нарын аржаанынга кежээ 9 келдивис. Ам канчаар, моон ыңай дээр бистин машиналарывыста аялатор чок, удавас караңгылай бээр, а ле чер ара хонар апаар. Ынчангаш шай хайындырып ижиң алгаш, удуу чытывыс. Аржаанда улус чок чорду. Бичии бажыңга шала кырынга да салгаш, удуу чыдыпкан бис. Ийи киживис ам база-ла машина иштинге каннар. Дүне 4 шак үезинде машиналар жап келди, бир «Урал» бензовоз, оон дарый бир УАЗ машина, олар үр бээр эрте бердилер. Оон бир машина соонда, ыгыт-дааш-даа кежээлээн. Хедээш 5 шакта туруп келдивис. Кунгуртук чыдар улус болду. Ырак орук бар улуска чүү турбас боор, муңгаш ку «УАЗ» маркалыг машинада мырыңай жи. Оон аңгыда кижиге бүрүзүнде улуг база бар болгай. Черле ынчаар амы өөредип каан чүвени канчаар. Бистер мынчап турувуста-ла, шак эртип-ле болгай, 6 шакта шимчеп чорупкаш,

(Уланчызы 7-ги арында).

жил. Эгези 4-5-6-гы арыннарда).

...целип келдивис.

[illegible]

Саакпан ОНДАР.

ем суур.

**ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА
КОМИССИЯСЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ**

Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) бирги чыыжының
депутаттарының соңгулдаларын эрттирип турда
кандидаттары республика даңзызынга
бүрүткеттирген политиктиг партияларга бээр
халас болгаш төлевирлиг эфир үезиниң болгаш
парлалга шөлүнүң хемчээлиниң болгаш өртээниң
массалыг информация чепсектериниң
үндүрүлгезин боттандырып турар
организацияларның аңгы учедун кылырының
хевир-майыктарының дугайында

2010 чылдың август 12 № 126/572-5 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязынын хамаатыларынын соңгулда эргелеринин болгаш референдумунга киржир эргелернин кол-колмагыдалдарынын дугайында» Федералдыг хоюлунун 50 чүүлүнүн 8 пунктунга дүүштүр Тыва Республиканын Соңгулда комиссиязынын **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутаттарының сонгулдаларын эрттирип турда кандидаттары республика даңзызынга бүрүткеттирген политиктиг партияларга бээр халас болгаш төлевирилг эфир үезиниң болгаш парлалга шөлүнүн хемчээлиниң болгаш өртээниң массалыг информация чепсектериниң үндүрүлгезин боттандырып турар организацияларынчы аңгы учедун кылырының хевир-майыктарын бадылаар (1-4 капсырылга).

2. Бо доктаалды МИЧ-лерже чорудар болгаш Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Интернет-сайтызынга киирер.

Каа-Хем кожууннун Сарыг-Сеп сумузу
муниципалдыг тургузунун соңгулда
комиссиязынун Каа-Хем кожууннун девискээр
соңгулда комиссиязынга онааган бүрүн
эргелерин соксадырынун дугайында

2010 чылдың август 12 №126/574-5 Кызыл хоорай

2003 чылдың июль 9-та «Тыва Республиканың сонгулда комиссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың №355 УХ-1 Хоойлузунун 6 чүүлүнүн 3 пунктузунга дүүштүр Каа-Хем кожууннун Сарыг-Сеп сумузунун Төлээлекчилер хуралынын дилзэн барымдаалааш (Каа-Хем кожууннун Сарыг-Сеп сумузунун Төлээлекчилер хуралының 2010 чылдың август 9-та №3 шийтири) Тыва Республиканын Сонгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. 2007 чылдың апрель 11-де Тыва Республиканың Соңгүлда комиссиязының №144/797-4 доктаалының Каа-Хем кожуунунң Сарыг-Сеп сумузу муниципалдыг тургузугнуң соңгүлда комиссиязының Каа-Хем кожуунунң девискээр соңгүлда комиссиязынга бүрүн эргелерин онаарының дугайында кезээн күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

«Россияның патриоттары» политиктиг партияның
Тыва девискээр салбырының депшиткени Тыва
Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) бирги чыыжының
депутаттарынга кандидаттарын кандидаттарның
республика даңзызындан үндүрериниң
дугайында

2010 чылдың август 12 №126/575-5 Кызыл хоорай

«Россия Федерациясының хамаатыларының соңғулда эргелеринің кол-кол магадылалдарының болгаш референдумунга

СОҢГУЛДАГА БЕШ ПАРТИЯ КИРЖИР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының октябрь 10-да эртер соңгулдаларына парламентиниң мандаттары дээш демисежир изиг күзелин илереткен 5 политиктиг партия-ның Тывада салбырлары дөгерези эрктен неделяда бүрүткетинген. Сентябрь 3-те Тываның соңгулда комиссиязы сөөлгү ар-кан турган «Чөптүг Россия» политиктиг партия биле РФКП-ниң Тыва девискээр салбыр-ларының кандидаттарының республика-даңызыларын бүрүткээриниң дугайында шиитпиони хүлээп алган.

РФКП-нің даңызын Тываның рескомитединің бирги секретары Николай Белков баштап турар. «Чөптүг Россия» партияның девискээр даңызын Борис Балчий-оол удурткан.

Тываның соңгүлда комиссиязы оон мурнунда Россияның либерал-демократтыг партиязының, «Чангыс демниг Россия» болгаш «Россияның патриоттары» политиктиг партияларның Тывада девискээр салбырларының даңзыларын бүртүксэн турган.

киржир эргелерниң дугайында» Федералдыг хоойлуңуң 38 чүүлүнүң 1 пунктузунга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоой-лужудулга палатазының депутаттарын соңгуурунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 38 чүүлүнүн 1 кеззэнге дүүштүр болгаш «Россияның патриоттары» политиктиг партияның Тыва девискээр салбырының депшиткени, 2010 чылдың август 9-та Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының «Россияның патриоттары» политиктиг партияның Тыва девискээр салбырының депшиткени Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутаттарга кандидаттарның республика даңзызының дугайында» №125/566-5 доктаалы-биле бадылаттыңган кан-дидаттарның республика даңзызында турар Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутаттарынга кандидаттар Г. С. Даржайың болгаш С.Ч. Ховалыгның билдиришкннеринге үндөйлөш, Тыва Республи-каның Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. «Ресурсының патриоттары» политиктигін партияның Тыва девискээр салбырының депшиткени Галина Сатовна Даржайны болгаш Сергей Чалбаевич Ховалыгыны Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутаттарга кандидаттарының республика данызыындан үндүрөр.

2. Бо доктаалды республиканың девискээр сонгулда комиссияларынче чорудар.

3. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда
комиссиязының кежигүнү хүлээлгеден
хостаарының дугайында

2010 чылдың август 12 №126/576-5 Кызыл хоорай

Чаа-Хөл кожууннун девискээр сонгулда комиссиязынын бадылаар эргелиг кезигуну, комиссиянын составыга ажылдап турар черинин аайы-биле депштитирген Анатолий Павлович Ховалыгнын билдиришкинин чугаалажып көргеш, «Россия Федерациязынын хамаатыларынын сонгулда эргелеринин кол-кол магадылалдарынын болгаш референдумунга киржир эргелеринин дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлунун 6 пунктузунга дүүштур Тыва Республиканын Сонгулда комиссиязынын доктаадыры болза:

1. 1978 чылда төрүттүнгөн Анатолий Павлович Ховалыгны Чаа-Хөл кожуунунун девицкээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кижигуу хүлээлгеден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы
Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының хүлээлгезин күүседип турар Ю.О. САЙЗУ.

ДЫҢНАДЫҒ

Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелеринин доозулганы-биле Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россияның Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарынга, Чаа-Хөл кожууннун Төлээлекчилер хуралынга депутат мандаттарын хуваарынга киржир кандидаттар даңзызын идип үндүрген политиктиг партияларга соңгукчуларның албан-хаал, ажылдап, өөренип, чурттап турар черинин аайы-биле Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составының (бадылаар эргелиг бир кежигүн) кезинин немей четчелээр талазы-биле саналдарны хүлээп ал эгелзенин дугайын дыннадып тур.

Чаа-Хөл кожунунун девискээр сонгулда комиссиязының составынче саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден эгелеп он хонук дургузунда дараазында адресче кириер: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18. Тыва Республиканың Сонгулда комиссиясы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

**«ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯНЫҢ»
ДЕПШИТКЕН КАНДИДАДЫН
БҮРҮТКЭЭН**

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын (парламентизинин) бирги чыгыжынын депутаттарыга кандидаттар бүрүткээшкини республикада уламчылап турар.

Эрткен неделяда, сентябрь 4-те, Эрзин чыңгыс мандаттыг № 16 соңгулда округу «Чыңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва регион салбырындан чаа парламентиниң депутадынга кандидат кылдыр Шолбан Викторич Дандарны бүрүткээш, аңаа кордакчының шынзылгазын тывысқан. Бо соңгулда округунуң девискээринче Эрзин болгаш Тес-Хем кожууннардан аңгыда, Танды кожууннуң чамдык соңгулда девискээрлери база кирип турар.

Шолбан-Викторович Дандар амгы үеде
Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Төлээкчилер палатазының депутады, Өнчү,
экономиктиг политика болгаш сайгарлыкчы

чорук талазы-биле комитеттиң даргазы болуп ажылдап турар.

Бокска Россия Федерациясының спорт мастери, 1995 чылда Россияның кубогуну хулерь медалының эдилекчизи, амгы үеде ТР-нің Бокс федерациясының президентизи Ш.В.Дандар республиканың амгы дээди хоойлужудулга органының үстүкү палатазының депутады кылдыр соңгудар мурнунда Кызылда Олимпийжи курлавырлар училищезинге улуг тренер-башкы болуп ажылдап турган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын (парламентизинин) бирги чыыжынын депутаттарына кандидат Ш.В.Дандар бо хүннерде сонгулда мурнунун кампаниязын эгелээри-биле белеткел ажылдарын чорудуп эгелээн.

Юрий КӨК-ООЛ.

73-КУ СУБУРГАНЫ

Республика Баштыңының төрөл бөлүү туткан

Эрткен дыштаныр хуннерде Тываның Чеди-Хөл кожуунунга республикада Будда субурганнарының 73-күзүнүн аждышкыны болган. Шажынның ындыг тудугларын Тываның дыка хөй өгбүлелеринин күзелин езугаар улустун эки тура салышкыны-биле хүрээлер чоогунда «арыг черлерге» тургузар болгай. Субурган — ол дээрге Чер кырында бүгү дириг амытаннарның камгалалын көргүзүп турар буддизмнің ыдыктыг тудуу.

Чеди-Хөл районунун Хөндерге чоогунда Могай деп черге 20 чүс чылдың эгезинде будда шажынның хүрээзи турган, тибет чаңчылдар езугаар тыва ламалар аңаа бараан болуп турганнар. Ол хүрээнің ламаларының бирээзи Ловуң-эмчи деп лама турган, ол дээрге Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун иезинин аайы-биле кырган-ачазының ачазы чүве-дир. «Кижилер мөргүл кылыр черни анаа-ла шилип албаан — деп, тудугу Орлан Сотпа чугаалаар — аңаа хүрээ турган, бистин хундүлүг өгбелеривис орта тейлеп турганнар. Биске ол ыдыктыг, онза сорунзалыг чер болур. Бистин уругларывис бодунун төөгүзүн болгаш салгалын, а ол ышкыш чаңчылдарын болгаш шажын езулалдарын утпазын дээш маңаа шажын тудуун кылырын шийтпирлээн бис».

Тудуг ажылынга чүгле Ловуң-эмчинин салгалдары эвес, Хөндерге, Ак-Тал, Хөлчүк суурларның

чурттакчылары база кижип турган деп, Орлан Сотпа чугаалаар. Акша-даа берип, тудуг материалдары-даа эккеп, аш-чем-биле-даа хандырып турган кижилер бар. Ындыг деткимче тудугжуларны өөрткен, ынчангаш ажил демниг чоруп турган.

Чаа субурганның аждышкынынга болгаш ыдыктаарынга сураглыг будда башкылар Лопсан Туптен болгаш Туптен Нинче олар киришкеннер. Бо ыдыктыг тудугун эжи чүдүүр кижип бүрүзүңге ажык дээрзин олар демдегелеп турганнар.

«Субурганны кижиге дузалаар кылдыр тудар, ынчангаш кижилер ону тудуп алганнар—деп, Лопсан Туптен чугаалаан.—Субурган шал-тараазын күштерни чайладыр, тайбыңны болгаш чаагай чорукту тургузар».

Субурганның тудуун эргежок чугула бүгү негелделерни сагып тургаш туткан. Даштан кылган ийи арзылаң объектини камгалал турар. Арзылаң дээрге будда шажында дидим үлени, чаагай сеткилди болгаш өскерлиш чок чорукту көргүзүп турар. Будда арзылаң кылдыр катап төртүтүнүп турган деп, чугаа бар.

Субурганны дагың эдээнде тургускан, ынчангаш ону эң бедик деп санап болур.

Оң аждышкынынга чүгле улуг назылыглар эвес, аныяктар, Кызылдан аалчылар база киришкеннер. Уругларынга четтирип

алгаш кылаштаар дыка улуг назылыг кырган-авалар, кырган-ачалар-даа келгеннер.

Байырлыг аждышкыны соонда кырган-ава Эник Хорлуевна Донгак болгаш оң чаңгыс чер-чурттуглары шай ижип ора, Могайның төөгүзүн сактып, боттарының өгбелеринин маңаа хүрээ турган үенин дугайында чугаалаан чүүлдерин чыылганнарда дамчыдып органнар.

Субурганны тударынга болгаш оң аждышкынынга киришкеннерге өөрүп четтиргенин республика Баштыңы Шолбан Кара-оол илергейлээн.

«Бистин республиканың чурттакчыларының күзелин езугаар субурган тудуу уламчылап турар. Бүгү Тывада—хоорайда болгаш көдээде, ховуда болгаш тайга черде ыдыктыг субурганнар барында кижип кайгаар чүве чок апарган—деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Кижилер боттарының чүдүлгезинче кирип, эрткен үезинге болгаш боттарының өгбелеринин тураскаалыга хундүткелдин көргүзүп турар-дыр. Репрессия чылдарында чидирген чүүлдерин катап эгидер болгаш чоннун угаан-бодал шынарларын катап тургузар күзел мээң чаңгыс чер-чурттугларымда барынга бүзүрээр мен. Ол ыдыктыг черекке салышкыны мээң төрөлдөрүмнің киригенинге өөрүп тур мен».

Бистин корр.

Наадымга уткуштур

КӨДҮРЛҮҮШКҮНҮН УЛАМ БЕДИДИП ЧОРУУР

Көдээ ишти малчыннарның, тараажыларның, черле нитизи-биле көдээ ажил-агый ажилдакчыларының магаданчыг байырлары Наадымны төлөпиг уткуур дээш кожуунун беш «муңчу малчыннары» улуг сорук киришкенин ажилдап турарлар.

Суг-Аксы суурда Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Эрес-оол Санчатович база өөнүн ишти Татьяна Көрген-ооловна Ондарлар, Алдан-Маадыр сумунда Буян Чаңгаевич Ондар, Очур Болюкович Ооржак, Хей-оол Хунаевич Ооржак, Кызыл-Тайгада Айдыс Арбай-оолович Ондар олар эрткен хары улуг, кадыг, соок кышты боттарының карак кызыл

ажылы-биле сол-менди ажыргаш, малдың чаш төлүн 80 хуу чедир камгалап алганнар. База ол ышкыш мал бажының кадагалалы багай эвес болган. Оң-биле чергелештир олар дүк кыргылдазын база-ла чедишкенин чорутканнар.

Бо чай дургузунда «муңчу малчыннар» хөй баш мал-маганын чаагай одар-белчирилгил черлерге, сериин тайгаларга чайлаглап, ону улам күш-деңгел кирип алганнар. Амгы үеде олар 20-30 тонна чедир мал чегин белеткеп алып дээш кожуунун шынааларында, иштик черлеринде сизген кезилде-зинде бир демниг ажилдап турарлар.

Кожуунун одарларын чажып-

кан ааржы дег каастаан «муңчу малчыннарның» коданнарының одар-белчирилгил зооветеринарлар сүмези езугаар чорудуп, келир кышка шыңгыы, хынамчалыг белеткенип, Сүт-Хөлдүн малчыннары республика Наадым күш-ажылы тура-соруктуг уткуп турарлар.

Наадымны, байырларды Ажил-ишти уткуулар. «Муңчу малчын» атты сыкпайн, Бурунгаарлап чүткүүлүңер!

Бо одуруглар оларның ажил-ишти көдүрлүүшкүнүн улам бедидип чоруур.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

Чагаалар аразындан

ШЫНЫН КЫМ ТЫВАРЫЛ?

2007 чылдың июль 7-де Кызыл хоорайдан карточка-биле ХОУМ-кредит чээрби муң рубль түңнүг чээлини алган мен.

Он ай хуусаалыг керээ-биле ай санында 2458 рубльди (хуузу-биле) 30-нн хунунде төлөп, 2008 чылдың апрельге чедер тургаш, оон эрте январь айда төндүр төлөпкен мен. 2009 чылдың январьда 4400 рубль өрелиг силер деп чагаа келген. Шала частырыг болу берген боор дээн бодал-биле, чээли

төлөп турганым квитанцияларны Ак-Довурак хоорайның суд приставы Айзана Алексеевна Донгакка чедирип бердим. Оон 2010 чылдың февральда база суд приставтарындан кыйгырыг келген, чеде бээримге: «Эрткен чылгы квитанцияларыңарны хүлээп албаан-дыр, ам 4500 рубль кылдыр төлээр силер» деп харыы берген. Айдан айже төлөвейн турган болзумза, ынча деп болгу дег, ынчалза-даа апрель, май айларда алып пенсиямдан 5023,29 рубльди тыртып апарган.

Сайгаржылга үезинде илерээни болза, Уфа хоорайга ынчаар суд-таан болган. 2-ги бөлүктүн инвалиди, бөдүүн пенсионер кадайга дыка хомуданчыг болган. Кижип алган чүвезинге черле харыскалгалыг болур-ла ыйнаан, арын-нүүрүм арыг, шынап-ла, төлээним күштүг. Анаа-ла артыкка акша төлээри амыр эвес болгай. Бо таварылга сагыш-сеткилимни ам-даа өйүп чоруур. Суд приставтары ХОУМ-кредит улусун алдаржыдып турар улус-тур деп бодаар мен. Мындыг таварылгада бистерге кымнар дузалап, алыс шын чорукту илередирил?

В.СААЯ,
күш-ажылдың хоочуну.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7560. Чагыр 106. Номери парлагаче дузааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

Төрүттүнген хунуңер-биле!

Бистин хундүлүг, эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс, кат-иевис Сара Ширнековна Кара-Салдың сентябрь 9-та 51 харлаан байырлары. Төрүттүнген хуну таварыштыр аңаа дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Ава кижип—агып баткан сугнун ары,
Ава кижип—үнген хуннун чылы, чыры,
Ава кижип—амыдырал чуркчүзү,
Ава кижип—амыдырал чаяакчызы.
Ажил-ишке эрес-кежээ,
Аажы-чаңы топтук, эргим
Авыралдыг ававыска
Ажы-төлү, уйнуктары, күдээлери—дөгеревис
Ажил-ишке чедишкенин, өөрүшкүнү,
Каң дег быжыг кадыкшылды
Катап-катап сөннөвишаан,
Ажы-төлүң, арат чонун аразыңа
Ам-даа 100—100 чылдар чурттаарыңны,
Аал сынмас кежик-чолду
Күзеп тур бис, йөрээп тур бис, эргим авай!
Хундүткел-биле,

Уруглары, уйнуктары, күдээлери.
Мөңгүн-Тайга кожуун,
Кызыл-Хая суур.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Тес-Хем кожуун чагыргазының муниципалдыг өнчү болгаш харылзааларының талазы-биле килдизинче Россия Федерация хамаатызы Рада Күдес-ооловна Папындан чурттакчылыг черде хуу чуртталга бажыңнарының тударын көргөн черлеринден ниити 1000 дөрбелчин метр, Тыва Республика, Тес-Хем кожуун, Самга суур, Гагарин кудумчузу, 58 деп адрессте турар чер участогу чуртталга бажыңын тудуп алыры-биле 5 чыл хуусаада арендага билдиринишкени кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо дыңна парлаан хунден эгелеп 30 хонук дургузунда Тес-Хем кожуун чагыргазының муниципалдыг өнчү болгаш чер харылзаалары талазы-биле килдизи бижимел билдиришкенин билдиринишкенигге удурланышкынарны хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунун чагыргазының Мэртис Николаевич Монгуштан бажың тудуп алыры-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Чогаалы кудумчузунда 68 дугаарлыг (адресстиг, уг-шии билдингир) чуртталга черинден ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участка арендага бээрин билдиринишкени кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо дыңна парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурт билдиришкенин дараазында адрессте хүлээп ап турар Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун чагыргазы.

«Энергострой» К

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажыңда чаа 30 квартиралыг, чурттаарыга аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира— 44 дөрбелчин метр;
2 өрээлдиг квартира— 72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганы болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,

телефоннары: 4-85-29.

Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банда дамчыштыр ипотека чээлиин берип турар.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувак» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049300300 Россия Федерациязының Парлаалга, телерадио-дамчыдылга бажы массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Орто Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну чылдың май 14-те эде бүрткүзүн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-нің «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге партия (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодолор редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.